

térkép 1920

Esterházy Lujza IV. Károly vonata előtt. A háttérben ifj. Andrássy Gyula és Ostenburg-Moravek Gyula (1921)
Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtár

BITTERA ÉVA

„...EZT HIÁBA, SOHASEM LEHET MEGSZOKNI...”¹

KÉT ESTERHÁZY ÉS A TRIANON-TRAUMA

IAz Esterházy család fordulatos, évszázadokon átívelő történetében ritkábban esik szó a 20. századi női szereplőkről. Kivételt képez az éppen száz éve született, primabalerinából hercegnévé avanszáló herceg Esterházy Pálné Ottrubay Melinda, aki az Esterhazy Stiftungon létrehozásával sokat tett a hercegi ág ausztriai birtokainak felvirágoztatásáért. A következő tanulmány egy fél generációval idősebb Esterházy nemzedék két női tagjának első világháború utáni tevékenységét szándékozik bemutatni. A trianoni békeszerződés következményei mind gróf Esterházy Lujza, mind herceg Esterházy Mária életében fontos változásokat eredményeztek, amelyeket mindketten a saját lehetőségeiknek megfelelően igyekeztek elfogadni vagy épp elutasítani.

A BÖRTÖNVISELT GRÓFNŐ

I Gróf Esterházy Lujza 1899. május 7-én született Nyitraújlakon² gróf Esterházy János Mihály (1864–1905) és a lengyel származású gróf Tarnow-Tarnowska Erzsébet (1875–1955) első gyermekeként. Két testvére közül öccse, János nevét ismeri a közvélemény, hiszen ő volt az a kisebbségi magyar politikus, aki 1942-ben a szlovák parlament összes képviselője közül egyedüliként nem szavazta meg a zsidók deportálásáról szóló törvényjavaslatot. A három gyermeket férje korai halála után egyedül nevelte az édesanya az újlaki kastélyban.

I A 19. század végén mintegy kétezer-nyolcszáz holdat kitevő nyitraújlaki Esterházy-birtok³ és a hozzá tartozó kastély egykor a gyerekek dédanyjának, az 1849-ben kivégzett báró Jeszenák János feleségének, gróf Forgách Lujzának volt a tulajdona. Esterházy Lujza itt, az 1910-ben 90 százalékbán szlovák lakosságú településen⁴ töltötte gyermek- és ifjúkorát. Idegen nyelvek ismerete terén még az arisztokrácia köreiben is kiemelkedő teljesítményt nyújtott; egy 1959-ből származó rövid önéletrajza szerint beszélt magyarul, franciául, németül és angolul (idáig megfelel az általános arisztokrata képzettségnek), és ezekhez társul még a szlovák, a cseh és a lengyel nyelv is.⁵ Élettörténetével kapcsolatban legfontosabb forrásunk az 1991-ben magyarul is megjelent memoárja.⁶ Ugyan a szöveg keretét valóban Esterházy életútja adja, de saját érzelmei és élményei

sok esetben háttérbe szorulnak a valódi üzenet mögött: az asszony ugyanis egész életében arra a kérdésre kereste a választ, hogyan tudna békében élni egymás mellett a magyar és a szlovák nép. Számos írása született ebben a témában;⁷ az etnikai megbékélés érdekében kifejtett tevékenységét az ismerősök, barátok is nagyra értékelték. Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona Nyitraújlak közeliében, Felsőelefánton töltötte gyermekkorát – az itt eltöltött évekre emlékezve Esterházy Lujzáról (fivérével egyetemben) a következőket írja: „*a magyar érdek szolgálatának és a szlovák–magyar kiengesztelődésnek szentelte életét.*”⁸

- ¶ Ismerve az ősi családi otthon mikrokörnyezetének nemzetiségi összetételét, logikusnak tűnik, hogy az itt élő Esterházyakat generációk óta foglalkoztatta a Kárpát-medencében élő nemzetiségek közötti megbékélés lehetősége.
- ¶ Esterházy Lujza édesapja, a fiatalon elhunyt gróf Esterházy János a sikeres katonai pályát hagyta el a politikai karrierért, amelynek mozgatórugója szintén a nemzetiségek közötti megegyezés és jó viszony kialakítása volt. Talán éppen az újlaki kastély Zobor-hegyre néző teraszán fogalmazta meg nagyszabású programját, amelyet azonban hirtelen halála folytán csupán az asztalfióknak írhatott. Gyermekei, köztük Lujza játszótársai közül számosan a környékbeli szlovák falvakban laktak; szlovákul beszéltek, ünnepeiken saját népviseletüket öltözték magukra, a szentmiséken szlovák népénekeket énekeltek, és szlovák nyelvű prédikációt hallgattak.⁹ Esterházy Lujza tehát úgy nőtt fel, hogy saját bőrén tapasztalta meg az úgynevezett nemzetiségi kérdés aktualitását – de a trianoni „forgatókönyv” még a hozzá hasonlóan többnemzetiségű területeken birtokos főnemeseket is sokkolta.
- ¶ A kötet második felében kap nagyobb hangsúlyt ifj. gróf Esterházy János sorsa. Esterházy Lujzát és öccsét gyermekkoruktól rendkívül szoros kötelék fűzte egymáshoz, amely a gróf 1945-ben bekövetkezett letartóztatását, majd Szovjetunióba hurcolását követően még inkább meghatározta az asszony életét. Esterházy Lujza minden követ megmozgatott, hogy véget vessen öccse kálváriájának, és kiharcolja az amnesztiát számára. Miután a második világháborút követően Párizsba emigrált, a francia fővárosból igyekezett előmozdítani testvére ügyét – de minden erőfeszítése ellenére Esterházy János végül egy csehszlovák börtönben hunyt el 1957-ben.

Ismerve az ősi családi otthon mikrokörnyezetének nemzetiségi összetételét, logikusnak tűnik, hogy az itt élő Esterházyakat generációk óta foglalkoztatta a Kárpát-medencében élő nemzetiségek közötti megbékélés lehetősége.

- ¶ A trianoni centenárium kapcsán érdemes részletesebben megvizsgálni Esterházy Lujza élettörténetének korabeli szakaszát. Az 1919 és 1923 közötti évekről ő maga a következőket írta: „részt vettem a magyar ellenállási mozgalomban, amelynek célja a Magyarországot egykori területe kétharmadától megfosztó trianoni békediktátum revíziója volt.”¹⁰ Esterházy nyomtatásban is megjelent memoárja fontos kiindulási alap a felvidéki magyar arisztokrácia impériumváltás során átélt élményeinek rekonstruálásához. A fiatal grófnő 1918 tavaszán még kedélyesen csevegett unokatestvérével, herceg Esterházy Máriával a budai vár központjában fekvő patinás Esterházy-palota Dunára néző, körpanorámás teraszán,¹¹ feltehetően meg sem fordult a fejében, hogy egy év múlva országhatárokon kellene átkelnie, ha meg akarná ismételni látogatását.
- ¶ Nyitraújlakon már 1918 utolsó napjaiban megjelent az első cseh legionárius előőr, amelyet január első napjaiban számosabb cseh katonai alakulat követett. A legtöbb megszállt és pár hónap múlva a magyar határokon kívül eső területen élő arisztokrata birtokosnak bele kellett törődnie, hogy kastélyát adott esetben a magasabb rangú katonák rendelkezésére kell bocsátania, kosztot és kvártélyt nyújtva számukra. A nyitraújlaki Esterházyak szerencsésebbek voltak sok erdélyi vagy délvidéki társuknál, mivel a magyarszimpátiájáról híres olasz Barreca Riccardo ezredest, a területi parancsnok Piccione helyettesét és társát, Boriani tábormokot láthatták vendégül (önszántukból).¹²
- ¶ Esterházy Lujza 1919 őszén beköltözött Pozsonyba, hogy megkezdje felsőfokú tanulmányait – igen szokatlan lépés volt ez a korban egy fiatal arisztokrata nőtől. A vidéki otthona után az egykori magyar koronázóvárosban is közvetlenül megtapasztalhatta az impériumváltás nyilvánvaló lépéseit; emlékiratában főként az Erzsébet Tudományegyetemmel szembeni intézkedések, valamint a tanári kar menekülése kapcsán ad hangot felháborodásának. Bár ő maga erről nem tesz említést, Jankovics Marcelltól tudjuk, hogy Polner Ödön egyetemi rektor és mások mellett Esterházy is jelen volt, mikor csehszlovák titkosrendőrök hét órán át tartottak házkutatást az idős gróf Szapáry Ilona otthonában, gróf Apponyi Alberttől származó leveleket keresve.¹³ Mindezek ellenére Esterházy Lujza a megszállt területeken élő sok magyarhoz hasonlóan hónapokig bízott abban, hogy a csehek területfoglalása csupán átmeneti jellegű lehet. „Mindezt látva, első reakciónk az volt, hogy ezek a cseh csapatok elvesztették az eszüket, hiszen nem szlávlakta területet szállnak meg és ráadásul még azt állítják, hogy az okkupáció végleges.”¹⁴
- ¶ Optimizmusát Wilson 14 pontjára és az ebben meghirdetett „népek önrendelkezési elvére” alapozta, abban bízva, hogy majd a békeszerződés is ez alapján fog határozni. Ezek a reményei már 1919 tavaszán–nyarán kezdtek szertefoszlni,

a kegyelemdőfést pedig a trianoni békediktátum aláírása adta meg nekik, amely értelmében Nyitraújlak is az új magyar határokra kívül esett. Esterházy Lujza a külhonba szakadt magyarok traumáját az elárvult, magára maradt gyermek helyzetéhez hasonlítja: „Ha a magyarországi magyarok a megcsonkított nemzet fájdalmát egy olyan test fájdalomához hasonlították, melynek végtagjait amputálták, akkor a Csehszlovákiához csatolt magyarok fájdalma az olyan gyermek fájdalomához hasonlított, akiket elraboltak szüleiktől és ellenséges emberek gondnoksága alá helyeztek.”¹⁵

- ¶ A megváltozott viszonyok legeggyértelműbb manifesztációját az országhatárok felállítását jelentette, amely teljesen új jelenség volt az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén. Ahhoz, hogy valaki az új utódállamok valamelyikéből egy másikba utazzon, mindenféle úti okmányokat kellett beszereznie – és ez, különösen az első időkben, nem volt egyszerű feladat. A csehszlovák–magyar határvonal esetében azonban az évek során ez a folyamat leegyszerűsödött; számos egyéb példa mellett Esterházy Lujzának az 1930-as évek második feléből származó útlevele is ezt bizonyítja. 1937-ben és 1938-ban például Németország, Franciaország és Ausztria mellett több alkalommal is utazott Magyarországra (Nyitraújlak az első bécsi döntés után is Csehszlovákia része maradt), több hónapra szóló egyszeri engedéllyel. Az újabb impériumváltást jelzi egy 1939-es határátlépési pecsét Kassáról, amelyet már a Magyar Királyi Rendőrkapitányság adott ki.¹⁶
- ¶ A közélet és a politika iránt fogékony, ráadásul személyében is érintett Esterházy Lujzát két kérdés foglalkoztatta Trianon kapcsán. Egyrészt arra kereste a választ, ki a felelős a történelemért, másrészt a helyzet orvoslásának lehetőségeit kutatta. Esterházy interpretációjában Magyarország feldarabolásának előidézői közé sorolható a dualizmus kori magyar nemzetiségi politika,¹⁷ rövid távon pedig az első számú bűnösnek Károlyi Mihályt tekintette. Legfőbb vétkének azt tartotta, hogy a magyar katonák leszerelése folytán a cseh (és egyéb) megszálló csapatok ellenállás nélkül foglalhattak el színmagyar területeket. Ebből a szempontból vizsgálva működésüket Esterházy szinte elismeréssel tekintett a kommunál által létrehívott Vörös Hadsereg, hiszen az valós hadjáratot indított a megszálló csapatok ellen.¹⁸
- ¶ Különös és szintén nem egyedi Esterházy Lujzának a birtokain élő szlovák nemzetiségekhez való viszonyulása a megváltozott körülmények közepette. A Nyitraújlakhoz tartozó birtokokon élő szlovákokat nem azonosította a magyarság ellen fellépő szlovák egyházi vezetőkkel, mint például Andrej Hlinkával. A Felvidék megszállásáról első kézből tudósító szerző nem von párhuzamot a csehszlovák légiók szlovák elemei és az újlaki kastély környékén élő szlovákság

között. A magyar–szlovák ellentét felkorbácsolásáért pedig főként a pánszláv eszmét, illetve az azt támogató csehek tette felelőssé.¹⁹

¶ Esterházy Lujza 1920–21-ben ismerkedett meg Ostenburg-Moravek Gyulával Budapesten. Bár memoárjában Esterházy elhatárolódik a százados (később ezredes) mozgalmától, IV. Károly második restaurációs kísérletében aktívan részt vett – saját bevallása szerint mindezt tette abban a hitben, hogy a visszatérés a kormányzó tudtával és beleegyezésével történik. Esterházy grófnő Sigray Antal nyugat-magyarországi kormánybiztos kérésére csatlakozott 1921 őszén a főváros felé tartó királyi párhoz mint a királyné udvarhölgye. A fiatal kontesz, lévén az uralkodóhoz hű család tagja, hezitálás nélkül eleget tett a kérésnek.²⁰ Ifj. gróf Andrássy Gyuláné, aki szintén Zita királyné mellett élte át az októberi eseményeket, naplójában több alkalommal is megemlíti az Esterházy testvérek elhivatottságát és energikusságát. A budaörsi összecsapás idején a „hátszár-
gon”, vagyis a királyi pár szerelvényén uralkodó állapotok kapcsán írja Esterházy Lujzáról: „Lulu szokott energiájával megtáncoltat mindenkit. Lót-fut, intézkedik. Pattogó hangon osztogatja a parancsokat és mindenki hallgat reá, mintha elhinné, hogy neki joga van hozzá.”²¹

¶ Gyermekai mellett özv. Esterházy Jánosné is csatlakozott az akcióhoz saját lehetőségei szerint: huszonöt legértékesebb lovát ajánlotta fel Ostenburg csapatainak. (Az ügy később érdekes fordulatot vett: a „királypuccs” leverése után az ellenállók felszerelése a lovakkal együtt a nemzeti hadsereg tulajdonába került; az özvegy grófnő ezért 1922-ben jogi úton próbálta visszaszerezni állatait.)²²

¶ A budaörsi események után néhány napig a tatai Esterházy-kastélyban húzódott meg IV. Károly és felesége az udvarhölgyek és néhány királyhű magyar arisztokrata társaságában. Ostenburgra és az Esterházy testvérekre a birtok egyik vadászházában találtak rá a kormányzat emberei; mindhármukat letartóztatták (erre „Lulu” különösen büszke volt), az ezredest internálták. Esterházy Lujzát saját helyzete csupán a korlátozott mozgási lehetőségei miatt aggasztotta, mivel legfőbb gondja Ostenburg kiszabadítása volt.²³ Visszaemlékezéseiben azonban némileg másként írja le a századossal való kapcsolatát. Míg Andrássyné szerint fiatal társnője akár attól sem riadt vissza, hogy kötélfhágcsón ereszkedjen le a tatai kastély ablakából, amennyiben erre lett volna szüksége ahhoz, hogy Pestre utazzon barátja kiszabadítását elősegíteni,²⁴ addig maga Esterházy Lujza az Ostenburg Gyulához fűződő érzelmeit nem hangsúlyozza. Imponált neki ugyan a királypárti ellenállás vezető alakjának udvarlása, ám amikor 1921 nyarán az eljegyzés ötlete felvetődött, mélyen vallásos ember lévén Esterházy nem mondhatott igent az elvált grófnak – ráadásul érzelmeit sem viszonzta. Tekintve, hogy az emlékiratot évtizedekkel az események után vetette papírra, a műfajból

Tata, az Esterházy család angolkertje, a vértesszentkereszti apátság maradványainak felhasználásával készült műromokkal, 1912
Fortepan/Ladinek Viktor

„Mindezt látva, első reakciónk az volt, hogy ezek a cseh csapatok elvesztették az eszüket, hiszen nem szlávlakta területet szállnak meg és ráadásul még azt állítják, hogy az okkupáció végleges.”

adódóan számolnunk kell szándékos csúsztatásokkal az adott esetben, ezeket a későbbi események és körülmények ismeretében végezhetette el a szerző. Esterházy Lujza Ostenburghoz fűződő viszonya volt ugyanis az egyik kiindulópontja annak az eljárásnak, amelyet a csehszlovák állam indított ellene 1923-ban. A kettejük közötti kapcsolat ugyanis nem szakadt meg a második „királypuccs” napjai után, Esterházy a következő években bekapcsolódott az Ostenburg és köréhez fűződő további ellenállási szervezkedésekbe is.²⁵

¶ Ezt a kapcsolatot vette alapul a csehszlovák rendőrség a letartóztatásakor. Esterházy Lujza ellen többek között kémkedés és rendtörvénybe ütközött cselekedet (az Ostenburggal folytatott levelezés, mely az ellenállást szította) volt a vád. 1924 decemberében egy év börtönbüntetésre ítélték, végül 1926 februárjában hagyhatta el a pozsonyi fogházat. A börtönben töltött idő meghatározó volt politikai hozzáállása és világnézetének alakulása szempontjából. Miután egybefüggően elolvasta a négy evangéliumot, az azokban foglalt keresztényi alapelveket és a krisztusi tanítást, mindezt egy sajátos szemléletmódban kiterjesztette a nemzetek közötti megbékélés problémakörére és a trianoni béke revíziójának kérdésére is. Emellett, szintén az Újszövetség alaposabb tanulmányozásának hatására, odáig is eljutott, hogy a csehszlovák földreform intézkedéseit – amelyek saját családját is hátrányosan érintették – szinte igazságos és jogos újításoknak látta, amennyiben azok elősegítik a szegénységben, rossz körülmények között élő szegényparasztság helyzetének javulását (ez persze valójában nem történt meg). Szinte már gróf Andrassy Katinkáéhoz hasonló gondolatokat pedzeget, mikor kimondja: „Krisztus szavai meggyőztek az osztályharc lényegéről.”²⁶

¶ Talán a fenti szempontok is motiválták, amikor családjával egyetemben nem élt az opció lehetőségével, hanem a történetek ellenére szabadulása után is Csehszlovákiában maradt az ország állampolgáraként.²⁷ Nagy elszántsággal vágott bele a csehszlovákiai kisebbségi magyarság különböző szervezeteiben végzett munkáiba. A hazájukat elveszítő magyarok életének újjászervezését kizárólag az egyházi szervezetekkel és kezdeményezésekkel karöltve, a helyi, magyar ifjúság keresztény és magyar értékek szerinti nevelését előtérbe helyezve képzelte el. Így vált a harmincas évek elejétől a Szlovákiai Katolikus Ifjúsági Egyesület

(SZKIE) leánytagozatának vezetőjévé. 1932 és 1943 között a Kassán a Sinkó Ferenc író, műfordító által szerkesztett *Új Élet* című folyóiratnak dolgozott, ez a katolikus egyetemi ifjúság lapja volt. 1945-ben, néhány hónappal öccse, Esterházy János gróf letartóztatását követően, internálták Ligetfalura, ahonnan igen kalandos úton sikerült megszöknie. Végül Párizsban lelt menedékre, de a távolból is mindent megtett öccse kiszabadulásáért és a Csehszlovákiában maradó honfitársai sorsának javításáért. 1946-ban a magyar béke delegáció munkájában is részt vett, majd az 1950-es évektől több cikket és írást is közölt a kisebbségi magyarság helyzetéről a *Rideau de Fer* és a *Réfugié Hongrois* című folyóiratok szerkesztőségének munkatársaként. Sikerült édesanyját is kimene-kítenie Franciaországba. Soha nem ment férjhez. A szívén viselte öccse gyermekeinek, Alice-nak és Jánosnak a sorsát, akiket egész életében támogatott. Esterházy Lujza 1966-ban hunyt el Párizsban.

AZ ORSZÁG LEGGAZDAGABB LEÁNYA

- ¶ Herceg Esterházy Mária kortársa volt Esterházy Lujzának, éppen a századforduló évében született Kismartonban szülei első gyermekeként. Tőle nem maradt fenn emlékirat vagy napló, így ego-dokumentum híján a levéltárakban fellelhető levelezése és a róla szóló sajtóhíradások szolgálhatnak forrásként életútja rekonstruálásához.²⁸
- ¶ Tragédiák sora árnyékolta be fiatalkorát; édesanyja, született gróf Cziráky Margit 1910-ben, édesapja, herceg Esterházy Miklós 1920-ban hunyt el, így az öt gyermek korán szülők nélkül maradt. Emellett egy másik súlyos csapás is érte nyolcéves korában Esterházy Máriát, amely az egész életét meghatározta: egyik napról a másikra mindkét lábára lebénult. Úgy tűnik, az orvosok soha nem tudták egyértelműen megállapítani, mi okozta ezt a hirtelen elváltozást: a leggyakrabban hangoztatott változat szerint a kislány egy forró nyári napon felhevült testtel túl hirtelen vett hideg fürdőt, és ennek hatására állt be a lábaiban a benuulás.²⁹ (Mai ismereteink szerint gyermekparalízis állhatott a háttérben.) Ettől kezdve Esterházy Mária kerekesszékekben, vagy úgynevezett „angolszékekben” ült, gipszfűzőt viselt, örökké mások segítségére szorult.
- ¶ A család vagyoni helyzete (az ország leggazdagabb familiájáról van szó) lehetővé tette számára, hogy Európa legjobb orvosaival konzultáljon a gyógyulás lehetőségeiről, gyakran elzarándokoljon Lourdes-ba vagy iszapot hozasson Pöstyénből, hiába, az áhított eredmény nem jelentkezett. 1924 márciusában a legtöbb lap mégis csodás gyógyulásáról adott hírt: egy bizonyos Thetter nevű

Almásy grófné, Esterházy Mária, 1933
Közölve: *Sport im Bild*

mérnök-„magnetizőr” kezelése bécsi szanatóriumában lenyűgöző javulást hozott. A mesmerizmussal gyógyító „csodadoktor” módszerével a béna hercegnő pár hét után fel tudott állni, sőt néhány lépést is megtett már segítség nélkül.³⁰ Az újsághírek valós tartalmát támasztja alá gróf Andrassy Ilona anyjához írt levele is 1923 őszéről, amelyben örömmel adja tovább az Esterházy Mária nagypajától hallott fejleményeket, miszerint a fiatal hercegnő tud járni, és nőtt is hét centimétert.³¹ A gyógyulás azonban csak átmeneti lehetett: Esterházy például az esküvői fotóján, 1929-ben ismét tolószékben ül,³² egy 1936-os híradás szerint pedig évek óta súlyos beteg.³³

¶ Esterházy Mária ilyen körülmények között nyilvánvalóan nem tudta olyan aktívan kivenni a részét a kisebbségi magyarság érdekeit vagy a Habsburg-restaurációt támogató szervezkedésekben, mint unokatestvére, Esterházy Lujza – pedig az osztrák–magyar határvonal az Esterházy-hitbizományi birtokokat (amelyeknek örököse öccse, Pál volt) több esetben is kettévágta. A hercegnő más módját választotta a magyar hagyományok és értékek életben tartásának: jelentős öszszegeket adományozott kulturális célokra. Feltehetően állapota is hozzájárult ahhoz, hogy szívesen töltötte idejét olvasással, idegen nyelvek minél tökéletesebb elsajátításával; az évek során rendkívüli műveltségre tett szert. Ennek köszönhetően korlátozott mozgási lehetőségei ellenére a bécsi és budapesti főnemesi társasági élet egyik legkedveltebb és legintelligensebb tagja, „*legvonzóbb jelensége*” volt.³⁴ Különösen jó kapcsolatot ápolt gróf Klebelsberg Kunóval és feleségével, gyakran leveleztek, cserélték ki könyveiket.³⁵ Szerteágazó közéleti tevékenységet folytatott: aktív tagja volt a legnépesebb legitimista női egyesület, a Magyar Nők Szentkorona Szövetsége szombathelyi fiókszervezetének,³⁶ de a Magyar Keresztény Munkásnők Egyesületének³⁷ vagy a Lékai Önkéntes Tűzoltóegylet védnökeként³⁸ is találkozunk a nevével.

¶ A Klebelsberghez fűződő barátsága is befolyásolhatta Esterházy Máriát, mikor a magyar kultúra megerősítését egyfajta nemzetépítő missziónak, kis túlzással a revízió lehetséges eszközének tekintette. Mindenfajta törekvést, eseményt igyekezett támogatni, amely ezt a célt szolgálta; ennek példája a Soproni Férfidalkörrel folytatott levélváltása 1920 őszén. A dalkör – nem mellesleg a MOVE és a Területvédő Liga védnöksége alatt – nagyszabású, „*az ország területi*

Tragédiák sora árnyékolta be fiatalkorát; édesanyja, született gróf Cziráky Margit 1910-ben, édesapja, herceg Esterházy Miklós 1920-ban hunyt el, így az öt gyermek korán szülők nélkül maradt.

épsége mellett való megnyilatkozást és a magyar dal művészi szépségét kifejezésre juttató dalos ünnepélyt³⁹ szervezett, és igyekezett minél több környékbeli arisztokratát megnyerni a célnak. Az édesapját gyászoló Esterházy Mária az ünnepségen nem vehetett ugyan részt, ám válaszlevelében messzemenő támogatásáról biztosította a dalkört. A méltató szavak mellett hatszáz koronát is biztosított az esemény céljaira.

¶ „Örömmel értesültem f[olyó] hó 11-én kelt b[ecses] soraikból a Sopronban e hó 26-án rendezendő nagyszabású kultúrakiójuról, mely mindenestre nagyban hozzá fog járulni a magyar eszmének Nyugatmagyarország védő várában, Sopronban való diadalra juttatásához. Hisz mindnyájan tudjuk hogy minő nagy szerepe van a zene léleknesesito és tisztító befolyásának az emberi lélekre és erős a hitem és meggyőződésem, hogy [az] egyik legjobb tényezőt választotta meg a rendezőbizottság ahhoz, hogy a magyar érzést magyar zenével, magyar művészekkel varázsolja bele sok, talán még ingadozó lélekbe.”⁴⁰

¶ Esterházy Mária 1921-ben rendkívül nagyvonalú felajánlást tett: „az ország leggazdagabb leánya”⁴¹ háromszázezer koronát adományozott az újonnan megalakuló Budavári Tudományos Társaság számára.⁴² Az Esterházy hercegnő elnöklétével működő társaság célja fiatal, főként a humántudományok területén tevékenykedő tehetségek felkarolása volt. Az első években azonban a háború alatt elmaradt kötetkiadásokat igyekezett pótolni, így a vezetőség tíz munka megjelentetését irányozta elő a következő három esztendőre, köztük Hóman Bálint, Hajnal István és Pigler Andor műveit. Számos napilap üdvözölte Esterházy Mária bőkezűségét, párhuzamot vonva herceg Esterházy (Fényes) Miklós vagy gróf Festetics György kultúraépítő tevékenységével.⁴³

¶ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött Esterházy Mária-hagyaték csupán az 1920–21-es esztendő anyagait tartalmazza, amelyben számarányukat tekintve a különböző számlakivonatok mellett egyértelműen a hozzá érkező kérvények dominálnak. A jótékonykodás, a birtokain élő lakosság anyagi támogatása, segítése hagyományosan az arisztokrácia, különösen is a főnemesi asszonyok társadalmi kötelezettségei közé tartozott.⁴⁴ Esterházy Mária iratai alapján rekonstruálhatjuk, hogyan zajlott ezeknek az ügyeknek a lebonyolítása a gyakorlatban. A birtokoshoz általában helyi jószágigazgatója útján jutott el az írásban megfogalmazott kérvény. Annak megítélésére, hogy a kérelem helyénvaló-e, szintén a helyi uradalmi tisztek bevonására volt szükség; ők ismerték a körülményeket, vagy adott esetben helyszíni felmérést tartottak. Esterházy anyagaiban sok esetben ezek az intézői jelentések is fennmaradtak; a hercegnő kézhezvételük után döntött az adott ügy elbírálásáról. Bár a legtöbb esetben pozitív választ kaphattak a kérelmezők, néhány esetben, hivatkozva

Vendégek a borostyánkői Esterházy kastélyban: gróf Almásy János, Plessing báró és felesége, Almásy grófné, született Esterházy Mária, Ausperg herceg és hercegné
Közölve a *Sport im Bild* című lapban, 1933-ban

a „sok oldalról nagyon is igénybe vett másnemű jótékonyági kiadásokra”,⁴⁵ elutasítással is találkozunk – különösen a Budavári Tudományos Társaság számára adományozott összeg kiutalását követő hetekben. Korszakspecifikus kérvények is érkeztek Esterházy Máriához: fordultak hozzá segélyért a vagonlakás után végre a balfi fürdőben lakáshoz jutó trencsényi menekültek,⁴⁶ bizonyos Szentgyörgyi György honvédelmi minisztériumi irodatiszt pedig kérése indoklásaként 1919 nyarán véghez vitt hőstettét emlegette: elmondása szerint miután a hercegnő apja lakást biztosított számára a Tárnok utcai Esterházy-palotában, a kommün idején munkahelyi kapcsolatai révén ő védte meg az épületet attól, hogy a „vörösök” magánlakás céljaira kiutalják, a bútorokat elhurcolják. Némelyik kérvényező Esterházy Mária egészségi állapotára apellált, amikor kimustrált tolókkocsíért folyamodott hozzá.⁴⁷

¶ A későbbi évekből kevés információval rendelkezünk Esterházy Mária jótékony célú kiadásairól. Az 1930-as években a család több uradalmát és kastélyát is kénytelen volt eladni; ebből következettve anyagi helyzetük, sok más arisztokrata családhoz hasonlóan, némileg megromolhatott. A kisebb segélyek kiutalását ez a körülmény nem befolyásolhatta, de olyan nagy összegek adományozására, mint amelyben a Budavári Tudományos Társaság részesült, már nem kerülhetett sor. Személy szerint Esterházy Mária is kénytelen volt megválni néhány birtokától: 1935-ben a Petőházi Cukorgyár vásárolta meg 1,4 millió pengőért kétezer-háromszáz holdas, az ország egyik legjobban felszerelt gazdaságaként ismert rábakecöli uradalmát,⁴⁸ egy évvel korábban pedig 140 ezer pengőt keresett a gyülevizi kastély eladásán, amelyben a pozsonyi vincés apácák alakították ki új zárdájukat.⁴⁹ Holott a gyülevizi (zsirai) rezidencia különösen kedves lehetett számára. 1922-ben ötmillió koronáért vásárolta meg az egykori Pejacevich-kastélyt,⁵⁰ majd kifejezetten saját céljaira átépíttette⁵¹ (mai szóval: akadálymentesítette), és ide költözött. Gyülevizen tartotta esküvőjét is zsadányi és törökszentmiklósi Almásy Jánossal, az Afrika-kutató Almásy László testvérével 1929. június 1-jén.⁵²

¶ Esterházy Mária rendelkezésünkre álló iratanyaga nem éppen gazdag, mégis informatív, mivel levelezésében visszatérő téma a nyugat-magyarországi helyzet az 1920-as évek elején.⁵³ Számos Esterházy-birtok is érintett volt az évekig elhúzódó magyar–osztrák határvitában, köztük a Máriához oly közel álló lékai⁵⁴ várkastély is. A levelekből kirajzolódik az a bizonytalanság, amely a leendő Burgenland tartomány térképének megrajzolása kapcsán az osztrákokat is éppúgy jellemezte, mint a magyar felet, amely a területért folytatott diplomáciai és nemegyszer fegyveres harcban a Trianonban elszenvedett sérelmek minimális korrekciójának lehetőségét látta. Míg Esterházy Lujza már hónapok óta

A jótékonykodás, a birtokain élő lakosság anyagi támogatása, segélyezése hagyományosan az arisztokrácia, különösen is a főnemesi asszonyok társadalmi kötelezettségei közé tartozott.

Csehszlovákia lakosa volt, addig unokatestvérének a még Vas vármegyéhez tartozó Lékán alkalmazott hercegi házmesterét a továbbra is területileg illetékes szombathelyi kórházban ápolták, ennek költségeit természetesen az uradalom viselte.⁵⁵ A birtok és a hozzá tartozó várkastély, úgy tűnik, Esterházy Mária idejében vált a család preferált tartózkodási helyévé, erre utal, hogy az 1921 májusi bérmálási ünnepség külön logisztikai feladatokat igényelt az ügyben intézkedő helyi erdőmérnöktől. Amellett, hogy kevésnek bizonyult a kastély felszereléséhez tartozó hatszemélyes ezüst evőeszközkészlet, és plusz „kazettát” kellett küldetni Budáról, sem bor, sem pezsgő nem volt a pincében.⁵⁶ A család a következő nyarat is Lékán töltötte, Esterházy Mária nagy örömeire. Így jellemezte a helyi viszonyokat Klebelsberg Kunónak 1922 októberében: „*Mi élveztük a hegyeket, erdőket, egyedüli nyomasztó fájdalunk az volt, hogy elszakított területen voltunk és ezt hiába, sohasem lehet megszokni – és sok reményünk után Léka visszacsatolásáról is le kell mondani, – egyelőre – de ez is fáj – főleg mert a nép annyira húz hozzánk, igazán nagyszerű az ottani lakosság.*”⁵⁷

- ¶ A helyzet hasonló, mint Nyitraújlak esetében; Esterházy Mária tapasztalatai alapján a helyi lakosság éppúgy elszenvédője az osztrák–magyar területi vitának, mint a birtokos főnemesség. Sőt számára egyértelműnek tűnik, hogy Lékának az 1910-es népszámlálási adatok szerint 92 százalékban német ajkú lakossága⁵⁸ egy esetleges népszavazás során Magyarország javára voksolna.
- ¶ Léka a későbbiekben is fel-felbukkant az Esterházy Máriával kapcsolatos igen gyér számú híradásban. Házasságkötése után az asszony férjével a borostyánkői⁵⁹ Almásy-várkastélyban rendezkedett be. Az épület és romantikus, középkorias mikrokörnyezete több burgenlandi kastélyhoz hasonlóan felkeltette az osztrák sajtó figyelmét, sőt a *Sport im Bild* című berlini szerkesztésű társasági lap fényképes riportot közölt róla 1933-ban.⁶⁰ Az 1930-as évek második felében felröppent a hír, hogy a pár megválízik a rezidenciától. A megvételre nem kevésbé jelentős személy tett ajánlatot, mint Eduárd windsori herceg, aki borostyánkői látogatása előtt alig egy héttel mondott le a brit uralkodói címről. A Pesti Hírlap szerint Esterházy Mária romló egészségi állapota miatt került szóba, hogy Lékára költözzön.⁶¹ Az üzlet, úgy tűnik, nem jött létre: egyik sajtóorgánus sem tudósít Léka kapcsán arról, hogy az Almásy–Esterházy házaspár itt élt

Léka vára 1895–1899 körül

Forrás: Fortepan/Budapest Főváros Levéltára/Klősz György fényképei

volna tartósan, bár 1937-ben felújításon esett át az épület.⁶² (Ráadásul a Gudeus-féle adatbázis szerint Esterházy Mária Borostyánkőn hunyt el 1971-ben.⁶³)

- ¶ Esterházy Mária későbbi életútjáról még kevesebb adat áll rendelkezésünkre. Továbbra is tolószékben élte életét, otthonául pedig az általa jól ismert és megszokott Esterházy-kastélyok szolgáltak, de már Ausztria területén. Olykor feltehetően megfordult Magyarországon is – öccse, herceg Esterházy Pál és Ottrubay Melinda budapesti esküvője alkalmából bizonyosan, hiszen a családi fotón is szerepel.⁶⁴ Férje, Almásy János neve az ausztriai magyarság kisebbségi szervezkedési kapcsán is felbukkan mint a Bécsi Magyar Egyesületek elnöke. Felfedező, Afrika-kutató testvéréhez hasonlóan ő is élvezhette a német (had)vezetés bizalmát, hiszen ezt a tisztséget az Anschlusst követően kapta meg (és nem mellesleg a szélsőjobboldali *Új Magyarság* tudósít kinevezéséről).⁶⁵
- ¶ Herceg Esterházy Mária nevét viszont a múzeumi szakma képviselőinek is érdemes megjegyezni: tőle mint az egykori tulajdonos Almásy János özvegyétől került 1969-ben a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába az a török lovas bőrkaftán, amelyet férje családjának egyik őse a legenda szerint a mohácsi csatamezőn szerzett hadizsákmányként.⁶⁶ Az unikális ruhadarabot mindaddig a borostyánkői Almásy családi gyűjteményben őrizték, hosszú ideig a Nemzeti Múzeum állandó kiállításában volt látható.

ÖSSZEGRÉS

- ¶ Tanulmányomban az Esterházy-család két nőtagjának az impériumváltás és a trianoni döntés következményei kapcsán szerzett tapasztalatait igyekeztem bemutatni. Két „hősnőnk” életkörülményei sok tekintetben különböztek egymástól: az eltérő rang (hercegi vs. grófi), vagyoni helyzet, egészségi állapot és földrajzi értelemben vett élettér ellenére a szinte éppen egyidős unokatestvéreknek hasonló problémákkal kellett szembenéznük. Az a közép-európai társadalmi-politikai rendszer, amely egész addigi életük keretét meghatározta, hirtelen alapvető elemeiben is megszűnt létezni; otthonuk pedig az új magyar határvonalakon kívülre esett. Eltérő stratégiákat láttunk a részükről az alkalmazkodás vs. ellenállás kérdését illetően: míg Esterházy Lujza a restaurációs kísérletekben és a csehszlovákiai kisebbségi magyarság érdekvédő szervezeteinek munkájában való aktív részvételben látta a Trianon-trauma feldolgozásának vagy legalábbis enyhítésének lehetséges útját, addig Esterházy Mária, részben korlátozottabb egyéni lehetőségeiből adódóan, mecénás-kultúrátámogató főnemesként törekedett a magyarság mint nemzet nemzetközi (és hazai) elismertségét

javítani, erősíteni. Lokálpatriotizmusuk mindvégig megmaradt; egyikük sem okolta saját birtokaik jól ismert nemzetiségi lakosságát a történekekért. Esterházy Mária életéről az 1930-as évek közepéig rendelkezünk egyelőre ismeretekkel, Esterházy Lujza esetében, memoárjának és egyéb írásainak köszönhetően, jóval gazdagabb anyagból dolgozhattam. A két háború közötti éveik bemutatása pedig hozzájárulhat ahhoz, hogy a centenárium évében egy újabb aspektusból szemléljük a trianoni döntés közvetlen előzményeit, valamint rövid- és középtávú következményeit.

Jegyzetek

- [1] OSZK Kézirattár/Esterházy Mária levelei Klebelsberg Kunóhoz, Herceg Esterházy Mária levele Klebelsberg Kunóhoz, Bp., 1922. okt. 15.
- [2] Ma Veľké Zálužie, Szlovákia, Nyitrai kerület.
- [3] *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája*. I–II. Bp. 1897, II. Gazdacímtár 38–39.
- [4] *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények, 42. Bp. 1910, 134–135.
- [5] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) P 2351. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Az Esterházy-család cseszneki ága (1905–2015), Esterházy Lujza (1928–1966) (a továbbiakban P 2351) 1/b. altétel: Életrajzok (20. sz.)
- [6] Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Népek ütközése – Közép-európai tapasztalatok. Bp. 1991.
- [7] Esterházy Lujza: *Sorskérdések margójára: tanulmányok, cikkek, dokumentumok*. Szerk.: Filep Tamás Gusztáv–Molnár Imre–Szendrei Zsuzsanna, Bp.–Somorja 2014.
- [8] Edelsheim-Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség* I–II. Bp. 2001–2002, I. 36.
- [9] Esterházy L.: *Szívek az ár ellen*, i. m. 26–31.
- [10] MNL OL P 2351. 1/b. altétel: Életrajzok (20. sz.)
- [11] Esterházy L.: *Szívek az ár ellen*, i. m. 33–34.
- [12] Uo. 39–48.
- [13] Dr. Jankovics Marcell: *Hús esztendő Pozsonyban*. Somorja 2010, 71.
- [14] Esterházy L.: *Szívek az ár ellen*, i. m. 40.
- [15] Uo. 52.
- [16] MNL OL P 2351. 1/e. altétel: Igazolványok, úti okmányok (1937–1946).
- [17] Esterházy L.: *Szívek az ár ellen*, i. m. 15–26.
- [18] Uo. 39–44.
- [19] Uo. 29–33.

- [20] Uo. 55–56.
- [21] *A királyné kíséretében* I–II. Bp. 1922, I.: Andrássy Gyuláné grófné: Soprontól Tihanyig. 42.
- [22] *Magyarország, 1922.* ápr. 22. 3.
- [23] *A királyné kíséretében*, i. m. 79.
- [24] Uo.
- [25] Esterházy L.: *Szívek az ár ellen*, i. m. 55–56. A *Magyarország* fent említett cikke ugyanakkor Ostenburg menyasszonyaként hivatkozik Esterházy Lujzára.
- [26] Uo. 58.
- [27] MNL OL P 2351. 1/a. altétel: Anyakönyvi kivonatok és egyéb származást igazoló okmányok (1928–1946).
- [28] Felvettem a kapcsolatot a családi hagyatékot kezelő borostyánkői Almásy-leszármazottakkal, de elzárkóztak attól, hogy bármiféle családi dokumentumot történeti vizsgálat céljára rendelkezésemre bocsássanak.
- [29] *Az Újság*, 1924. márc. 23. 4.
- [30] *Magyarság*, 1924. márc. 5. 8.
- [31] Gróf Andrássy Ilona levele anyjához, gróf ifjabb Andrássy Gyulánéhoz. Dénesfa [?], 1923. nov. 21. In: *Andrássy Ilona grófnő irathagyatéka* I–II. Szerk.: Kovács Lajos, Győr 2017, II. 281–282.
- [32] https://static1.squarespace.com/static/5afaf7f71aef1d1d4b89508a/t/5e1d943044a61407bc228959/1578996803771/Almasy_Brand+Book_WEB_Einzelseiten.pdf.
- [33] *Pesti Hírlap*, 1923. dec. 17. 8.
- [34] *Wiener Salonblatt* 55. (1924) N°9. 10.
- [35] Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, Levelestár/Esterházy Mária hercegnő levelei Klebelsberg Kunóhoz.
- [36] *Nemzeti Újság*, 1928. máj. 17. 10.
- [37] *Budapesti Hírlap*, 1922. máj. 9. 8.
- [38] MNL OL P 147 Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Az Esterházy-család hercegi ágának levéltára (1527–1944), Esterházy Mária (1920–1921) (a továbbiakban P 147) N°64. Herceg Esterházy Mária levele a Lékai Önkéntes Tűzoltóegylet elnökségéhez, Bp., 1921. jún. 1.
- [39] MNL OL P 147 N°51/b. A Soproni Magyar Férfidalkör levele Esterházy Mária hercegnőhöz, Sopron, 1920. okt. 3.
- [40] MNL OL P 147 N°51/c. Herceg Esterházy Mária levele a Soproni Magyar Férfidalkör elnökségéhez, Bp., 1920. szept. 24.
- [41] *Új Nemzedék*, 1921. jún. 9. 5.
- [42] MNL OL P 147 N°6. A HANGYA értesítője Esterházy Mária hercegnő részére, Bp. 1921. jún. 10.

- [43] Többek között: *Nemzeti Újság*, 1921. jún. 8. 6.; *Budapesti Hírlap*, 1921. jún. 8. 1–2.
- [44] Lásd ehhez Martina Winkelhofer: *Das Leben adeliger Frauen*. Alltag in der k. u. k. Monarchie. Innsbruck–Wien 2016. 123–125.
- [45] MNL OL P 147 N°87. Herceg Esterházy Mária levele Perényi Borbála úrleány (Kőszeg) részére, 1921.
- [46] MNL OL P 147 N°79. Szentgyörgyi György m[agyar] kir[ályi] honvédelmi minisztériumi irodatiszt levele Esterházy Mária hercegnőhöz, Bp. 1921. okt. 20.
- [47] MNL OL P 147 N°42. Kövesdy Margit levele Esterházy Mária hercegnőhöz, Sopron, 1920. jún. 21.; MNL OL P 147 N°52. Szabó Lajos levele Esterházy Mária hercegnőhöz, Bp., 1920. okt. 7.
- [48] *Újság*, 1935. máj. 26. 23.
- [49] *Oedenburger Zeitung*, 1934. febr. 23. 2.
- [50] *Világ*, 1922. aug. 1. 9.
- [51] Csatkai Endre dr.: A zsirai (gyülevizi) kastély. *Soproni Szemle*, 3. (1939) 1–2. 70–75.
- [52] *Wiener Salonblatt*, 60. (1929) N°12. 8.
- [53] Ehhez lásd Bittera Éva: A nyugat-magyarországi helyzet arisztokrata szemmel. Batthyányné Coreth Mária Terézia, lánya, Batthyány Lujza és Esterházy Mária feljegyzései. In: *Trianon arcai. Naplók, visszaemlékezések, levelek*. Szerk.: Kunt Gergely–L. Balogh Béni–Schmidt Anikó. Bp. 2018. 393–401.
- [54] Ma Lockenhaus, Ausztria, Burgenland tartomány.
- [55] MNL OL P 147 N°59/b. Majtényi István lékai uradalmi erdőmérnök levele a Herczegi Családi Titkári Hivatalnak (Bp.) Léka, 1921. jún. 11.
- [56] MNL OL P 147 N°60–61. Majtényi István lékai uradalmi erdőmérnök levelei az Esterházy Herczegi Család Tekintetes Titkári Hivatalának, Léka, 1921. máj. 25–29.
- [57] OSZK Kézirattár/Esterházy Mária levelei Klebelsberg Kunóhoz, Herceg Esterházy Mária levele Klebelsberg Kunóhoz, Bp., 1922. okt. 15.
- [58] A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. I. m. I. 56–57.
- [59] Ma Bernstein, Ausztria, Burgenland tartomány.
- [60] *Sport im Bild*. 39. (1933) 297–299.
- [61] *Pesti Hírlap*, 1936. dec. 17. 8.
- [62] *Österreichische Touring Zeitung*, 38. (1937) 23.
- [63] Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. Bp. 1990–1999. I. 357.
- [64] Angelika Gutschek–Susanne Felicitas Wolf: *Esterházy Melinda hercegné: Sok jóval ajándékozott meg az élet*. Eisenstadt 2017. 44. <https://esterhazy.at/hu/esterh%C3%A1zy-melinda/%C3%A9lete/hazassag>.
- [65] *Új Magyarság*, 1943. okt. 10.
- [66] *Fejér Megyei Hírlap*, 1969. dec. 23. 6.

múzeumcafé 80

2020/6. november–december

www.muzeumcafe.reblog.hu
www.facebook.com/muzeumcafe
www.muzeumcafe.hu

Szerkesztőbizottság: Baán László, E. Csorba Csilla, György Péter, Martos Gábor, Rockenbauer Zoltán, **Török László**

Főszerkesztő: Gréczi Emőke

Szerkesztő: Basics Beatrix, Berényi Marianna, Karácsony Ágnes, Magyar Katalin

Lapterv, tipográfia: Pintér József

Korrektor: Szendrői Árpád

E számunk szerzői: Basics Beatrix, Berényi Marianna, Bittera Éva, Bollók Ádám, Gréczi Emőke, Karácsony Ágnes, Kántor Viola, Kárpáti Zoltán, Keményfi Róbert, Magyar Katalin, Molnár Gyöngy, Pallagi Mária, Radványi Orsolya, Szvoboda Dománszky Gabriella, Viskolcz Noémi

Fotó: Szilágyi Lenke

Szerkesztőség: 1068 Budapest,
Szondi utca 77.

E-mail: muzeumcafe@szepmuveszeti.hu

Kiadó: Kultúra 2008 Nonprofit Kft.,
1146 Budapest, Dózsa György út 41.

Lapigazgató: Lévy Zoltán

Lapmenedzser: Bacsa Tibor

bacsatibor.hatvan@gmail.com

Szerkesztőségi koordinátor: Sarkantyú Anna
Nyomdai munkák: EPC Nyomda, Budaörs

Felelős vezető: Mészáros László

ISSN szám: HU ISSN 1789-3291

Lapnyilvántartási engedély száma:
163/0588-1/2007

Terjesztés: A Lapker Zrt. országos hálózatán keresztül a Relay és az Inmedio kiemelt üzleteiben

További árusítóhelyek: Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, Néprajzi Múzeum, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Múcsarnok, Magyar Fotográfusok Háza/Mai Manó Ház, Fővárosi Állat- és Növénykert, Ferenczy Múzeumi Centrum (Szentendre), Művészetek Palotája, Kieslbach Galéria, Kogart, Írók Boltja, Rózsavölgyi Zeneműbolt, Kódex Könyvárúháza, Fuga Budapesti Építészeti Központ

Kedvezményes előfizetési díj
2021. évre lapszámonként 1090 Ft,
az elofizetes@muzeumcafe.hu
e-mail címen.

Lapunk a terjesztési hálózaton belül
1490 Ft áron vásárolható meg.

Tilos a kiadvány bármely fotójának, írott anyagának vagy azok részletének a kiadó írásbeli engedélye nélküli újraközlése.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

A szám megjelentetését az Emberi Erőforrások
Minisztériuma támogatta.